

УДК [94:39:911.374.2](477.83-22-17)-047.86“195” DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3646>
ORCID ID: 0000-0003-3116-6268

ЛІКВІДАЦІЯ ХУТОРІВ У ПІВНІЧНИХ РАЙОНАХ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

Григорій РАЧКОВСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра етнології
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: hryhorij.ra@gmail.com

Розглянуто процес ліквідації хуторів у другій половині ХХ ст. Аналіз архівних матеріалів джерел та нормативних документів свідчить, що з курсом на суцільну колективізацію західних областей УРСР хутори вважалися осередками підтримки підпільного руху та головною перешкодою для утворення колгоспів. На прикладі північних районів Львівської області висвітлено зміни у поселенській структурі, що стали результатом державної політики УРСР спрямованої на знищення дисперсних форм сільських поселень. Зроблено спробу з'ясувати мотиви, механізм реалізації, а також основні наслідки партійно-державної політики стосовно сільських поселень.

Ключові слова: структура поселень, хутір, одноосібне господарство, Львівська область.

Здійснивши у другій половині ХХ ст. в західних областях УРСР масову колективізацію сільського господарства, радянський режим шляхом примусу зупинив трансформацію селянства у фермерський прошарок. Розвиток господарства саме фермерського типу спонукав поширенню дисперсних форм сільського розселення. Ліквідація хуторів істотно вплинула на сільське розселення на теренах, де поряд з селами існувала значна кількість присілків та хуторів. Розглядаючи перебіг ліквідації невеликих сільських поселень у середині ХХ ст. варто відзначити, що саме її реалізація мала визначальний вплив на формування сучасної поселенської структури. Саме в цей час у мережі сільських поселень відбулися кардинальні зміни, які визначили теперішню мережу сільських поселень.

Упродовж другої половини 1940–1960-х рр. районна ланка адміністративного устрою Львівської області зазнавала постійних змін: укрупнення, розукрупнення, утворення нових районів, перенесення районних центрів, перейменування, вилучення населених пунктів зі складу одного району і перепідпорядкування до іншого тощо¹. Тому, за основу візьмемо адміністративно-територіальний поділ Львівської області станом на 1946 р., що дозволить виразніше охарактеризувати зміни в сільській поселенській структурі. У цей час до складу Львівської області

¹ Олександр Андрощук, “Реорганізації сільських адміністративно-територіальних одиниць в УРСР: мотиви, засоби реалізації, наслідки (друга половина 40-х–60-і рр. ХХ ст.),” *Український Історичний Збірник*, No. 6, (2004): 274.

входив 31 район². Говорячи про північні адміністративно-територіальні одиниці області маємо на увазі Бродівський, Великомоствівський, Лопатинський, Заболотцівський (до 1 листопада 1946 р. – Пониковецький), Радехівський та Сокальський райони, територія яких за етнографічним районуванням належить до південно-західної Волині³.

Найбільшого впливу адміністративно-територіальних реформ радянського періоду зазнала саме поселенська структура сільської місцевості. Підставою для початку процесу ліквідації хуторів стала постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР “Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання” від 27 травня 1939 р., проєкт якої був затверджений на травневому пленумі ЦК ВКП(б). З усіх прийнятих на пленумі директив вищого партійного керівництва СРСР це був єдиний оприлюднений документ. Правовий акт передовсім був спрямований на прогидію повернути “громадські землі колгоспів” колишнім їхнім власникам – селянським господарствам. Саме з цією ж метою документ зобов’язував органи місцевої влади ліквідувати хутірські присадибні ділянки колгоспників і зселити їхні садиби до центральних осередків колгоспів⁴. Таку ухвалу деталізовано в Додатку до Протоколу рішень політбюро ЦК ВКП(б) і оформлене тією ж датою як спільна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР “Про зселення дворів колгоспників, що живуть на колишніх ділянках хутірського землекористування, в колгоспні поселення”⁵. За вимогами цієї директиви уряду УРСР “дозволялося в обов’язковому порядку” зселити індивідуальні госпо-

² Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ: на 1 вересня 1946 року. Відп. ред. М. Ф. Попівський. (Київ: Українське вид-во політичної літератури, 1947), 1064.

³ Михайло Глушко, “Етнографічне районування України: стан, проблеми, завдання (за матеріалами наукових досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ століття),” *Вісник Львівського університету. Серія історична*, No. 44, (2009): 211; Михайло Глушко, “Історико-етнографічне районування України: сучасний стан та перспективи,” *Народна творчість та етнологія*, No. 3, (2018): 17; Михайло Глушко, “Історико-етнографічна Волинь: локалізація, межі (за матеріалами наукових досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ ст.),” в *III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”*. Луцьк, 17–19 травня 2006 р. (Луцьк: РВВ “Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2007), т. 1, 115–116.

⁴ Постанове ЦК ВКП (б) і Совнаркома СРСР 27 мая 1939 г. “О мерах охраны общественных земель колхозов от разбазаривания,” в *Директивы КПСС и Советского Правительства по хозяйственным вопросам 1917–1957 годы: Сборник документов*, сост. В. Малин и А. Коробов. (Москва: Госполитиздат, 1957), т. 2: 1929–1945 годы, 589–594.

⁵ Постановление ЦК ВКП (б) и СНК СССР “О сселении дворов колхозников, проживающих на бывших участках хуторского землепользования, в колхозные селения,” в *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы*, под ред. В. Данилова. (Москва: РОССПЭН, 2006), т. 5. 1937–1939. кн. 2. 1938–1939, 426–427; Постановление Совета Министров УССР и ЦК КП(б)У №1307-87 от 20 июня 1947 года “Об улушении политической и хозяйственной работы во Львовской, Тернопольской, Станиславской, Ровенской, Волинской и других западных областях”, Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. Р-1833, оп. 5, спр. 59, арк. 49.

дарства з хуторів. Після приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР цей акт став підставою для початку реалізації заходів з ліквідації хуторів на території новоутворених західних областей УРСР⁶.

Дисперсна форма розселення суперечила принципам організації роботи колгоспів, головним з яких був загальний контроль за трудовою діяльністю людності. Навіть після суцільної колективізації наявність невеликих населених місць істотно ускладнювала контроль над селянами. Живучи на відчепі, мешканці хуторів не перебували під повсякденним контролем як інші колгоспники. Це послужило чи не головною причиною партійної ухвали ліквідувати хутори як окремі поселення.

Партійні пропагандисти цю акцію подавали як прояв турботи про місцеве населення, мотивуючи тим, що переселившись до сіл, колишні мешканці хуторів відразу ж прилучаться до гараздів радянської цивілізації⁷. Ідеологічним обґрунтуванням примусової ліквідації хуторів стало агітаційно-пропагандистське твердження, що наявність невеликих поселень і хуторів зберігає невластиву радянським громадянам одноосібницьку, приватновласницьку психологію, перешкоджає залучати мешканців хуторів формувати нові відносини та гальмує соціалістичну перебудову на селі. Хутори, які стали взірцем втілення індивідуальної господарки і підприємницької ініціативи у сільській місцевості оголошувалися головною перешкодою для колективізації.

На території УРСР із облікованих 195,4 тис хуторських дворів до кінця 1939 р. зселено 105 тис одиниць⁸. Проте повністю виконати завдання з розселення хуторів, яке планувалося завершити до вересня 1940 р. так і не вдалося. Реакцією на невиконання цих планів була чергова постанова ЦК КП(б)У від 6 червня 1941 р. “Про план зселення хуторських дворів і дрібних населених пунктів в колгоспні села по Житомирській, Сумській, Харківській і Чернігівській областях УРСР”.

Приєднані до УРСР у 1939 р. західноукраїнські землі були інтегровані в радянську політичну систему. На території новостворених західних областей України об’єктом реалізації постанови від 27 травня 1939 р. були, насамперед, ті населені місця, де були зорганізовані колгоспи. Для селянських господарств західних областей УРСР, що не входили до колгоспів, постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 21 березня 1941 р. були встановлені граничні норми ділянок землі, які могли бути у користуванні одного селянського двору. Зокрема, для Львівської, Дрогобицької та Станіславської областей їх площа складала 7 га, у

⁶ Постановление Совета Министров УССР и ЦК КП(б)У № 1307-87 от 20 июня 1947 года “Об улучшении политической и хозяйственной работы во Львовской, Тернопольской, Станиславской, Ровенской, Волынской и других западных областях”, арк. 49.

⁷ Там само, арк. 42, 46.

⁸ Олександр Андрощук, “Реорганізації сільських адміністративно-територіальних одиниць в УРСР: мотиви, засоби реалізації, наслідки (друга половина 40-х–60-і рр. XX ст.),” *Український історичний збірник*. No. 6, (2004): 289.

Волинській та Рівненській – 10 га, як виняток для окремих районів – від 10 до 15 га⁹.

Починаючи від 1944 р., у ході повторної радянзації разом із соціально-економічними, політичними та адміністративно-територіальними перетвореннями відбувалася і уніфікація типології поселень. У міжвоєнний період для позначення різних типів поселень у тогочасних довідниках і матеріалах переписів використовували такі терміни: “село”, “присілок”, “колонія”, “фільварок”, “осада”, “передмістя”¹⁰. Дуже довільним було зарахування малодвірних поселень до того чи іншого типу. Основним типом малодвірного поселення, що належало до однієї сільської громади, був присілок. Присілками вважали ті поселення, що виділились із села, але розташовувались у межах його земельного масиву¹¹. Термін “хутір” для визначення малодвірних поселень на вказаній території побутовав нечасто. Усталена традиція зараховувати до присілоків поселення, підпорядковані одній сільській управі, проявлялася і в офіційних документах середини 1940-х рр.¹² Наприклад, довідки з переліком поселень Великомоствівського району подані під назвами “Список присілоків сільських рад” та “Про перейменування присілоків деяких сільських рад району”¹³.

Правовий статус сільських населених пунктів у радянський період був невизначений. Спроби уніфікувати типи поселень зроблені в ході підготовки до видання довідника адміністративно-територіального поділу УРСР. Президія Верховної Ради УРСР у травні 1944 р. зобов’язала місцеві органи влади укласти список сільських, селищних і міських рад разом з переліком усіх населених пунктів, що входили до їхнього складу¹⁴. Окремим пунктом зазначалося, що разом з укладенням реєстру населених пунктів також потрібно було надати

⁹ Постановление Совета Министров УССР и ЦК КП(б)У №1307-87 от 20 июня 1947 года “Об улучшении политической и хозяйственной работы во Львовской, Тернопольской, Станиславской, Ровенской, Волынской и других западных областях”, арк. 17.

¹⁰ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*. Т. 13, “Województwo Lwowskie” (Warszawa: Wyd. Głównego Urzędu Statystycznego, 1924), VI; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*. Т. 15, “Województwo Tarnopolskie” (Warszawa: Wyd. Głównego Urzędu Statystycznego, 1923), VI.

¹¹ Роман Сілецький, *Сільське поселення та садиба в українських Карпатах ХІХ – початку ХХ ст.* (Київ: Наукова думка, 1994), 34.

¹² Список сільрад та населених пунктів, Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. Р-221, оп. 2, спр. 1832, арк. 39, 59, 60 зв, 71, 142; Матеріали про найменування населених пунктів районів Львівської області Матеріали про найменування населених пунктів районів Львівської області, ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 1767, арк. 83, 86, 166; Список адміністративно-територіального поділу Львівської області і штатні розписи райвиконкомів та їх відділів, ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 1769, арк. 32.

¹³ Матеріали про найменування населених пунктів районів Львівської області, арк. 103, 105, 109.

¹⁴ Список сільрад та населених пунктів, арк. 147.

пропозиції щодо перейменування поселень¹⁵. Це стало початком наймасштабнішої кампанії перейменування місцевих топонімів, яка тривала впродовж 1944–1945 рр. і завершилася виданням указу Президії Верховної Ради УРСР “Про збереження історичних найменувань та уточнення і впорядкування існуючих назв сільських рад і населених пунктів Львівської області” від 18 липня 1946 р.¹⁶ Як додаток долучалася таблиця із зразками її заповнення – так звана “Форма № 2”, у якій зазначалися такі типи поселень як село, хутір, селище радгоспу та заводу, виселок, дача¹⁷.

У листі від 2 листопада 1945 р. Президія Верховної Ради УРСР місцевим органам влади поставила завдання виготовити карти районів у масштабі 1:50 000 із зазначенням найменування населених пунктів та обов’язковим позначенням їхнього типу (в оригіналі – *категорії*). Для зразка вказувалася узагальнена номенклатура поселень: місто, селище міського типу, селище, село, хутір, залізнична станція¹⁸.

У січні 1946 р. райони Львівської області отримали типовий бланк “Відомості про наявність дворів на хуторах і в населених пунктах”, який мали заповнити на місцях. За цим документом поселення у сільській місцевості поділялися на дві категорії – поселення хутірського типу, тобто ті у яких нараховувалося до 20 обійсть, і поселення сільського типу, у яких було більше 20 садиб¹⁹. Дані про поселення, розміщені у прикордонній смугі, повідомлялися окремим списком і до загальної статистики не вносились.

Відсутність чітких критеріїв стосовно типології поселень стало причиною неоднорідності укладених списків. У перелік поселень окремих районів були записані лише більші населені пункти, тоді як в списках інших районів були внесені і окремі забудови без власної назви, і частини поселень – передмістя, кути, сторони або вулиці²⁰. Наприклад, у вже згаданих відомостях про населені пункти Великомоствіського району зазначено такі типи поселень як “село” (24 одиниці), “хутір” (79 одиниць) та 7 одиниць “малих населених пунктів” (в оригіналі – *мелкий населенный пункт*)²¹.

¹⁵ Матеріали про найменування населених пунктів районів Львівської області, арк. 31, 32, 35, 41, 70, 55, 59, 91, 102, 103, 105, 108, 144, 151.

¹⁶ Указ Президії Верховної Ради УРСР “Про збереження історичних найменувань та уточнення і впорядкування існуючих назв сільських рад і населених пунктів Львівської області,” *Вісник Верховної Ради УРСР*. № 9–10, (1947): 8–21.

¹⁷ Список сільрад та населених пунктів, арк. 149.

¹⁸ Матеріали про найменування населених пунктів районів Львівської області, арк. 30.

¹⁹ Документи про переселення (відомості, довідка про кількість хуторів і сіл та кількість дворів, про влаштування переселенців з Польщі), ДАЛЮ, ф. Р-221, оп. 2, спр. 26, арк. 1, 2.

²⁰ Списки міських, селищних і сільських Рад та населених пунктів області в розрізі районів з додатком пояснюючої записки. Том 1, ДАЛЮ, ф. Р-221, оп. 2, спр. 1771, арк. 70 зв, 73; Матеріали райрад про кількість населених пунктів 1949 р., ДАЛЮ, ф. Р-221, оп. 2, спр. 409, арк. 121.

²¹ Матеріали про найменування населених пунктів районів Львівської області, арк. 109–111.

Саме тоді постало питання визначити статус сільських поселень та їх уніфікувати. Завідувач львівського відділу Інституту економіки АН УРСР Володимир Огоновський, що опрацьовував зведені списки поселень, на ім'я секретаря виконавчого комітету Львівської обласної ради М. Томенка надіслав документ під назвою “Записка до роботи по складанню списків населених пунктів Львівської області”. У ній вказувалося, що населеним пунктом слід вважати лише групу забудовань і запропоновано таку типологію: поселення, що є центром сільської, селищної чи міської ради, підпорядковані цьому адміністративному центру “дочерні оселі” (очевидно мали на увазі присілки – *Г. Р.*), а також хутір, осада та група забудовань²². Проте в довіднику “Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946”, застосовувалася уніфікована номенклатура для позначення типів поселень: “місто”, “селище міського типу” (сmt), “селище”, “село”, “хутір”²³.

Відомості про кількість населених місць у 1945 р. у різних джерелах дещо відрізнялися. За інформацією поіменних списків поселень вказаних районів станом на січень 1945 р. при незмінній кількості сіл фігурувало 310 хуторів, тоді як вже в червні цього ж року подавалися дані про 359 поселень цього типу²⁴.

На початку 1946 р. облвиконкоми західних областей УРСР отримали завдання подати відомості про “стан хутірської системи”, що передбачало уточнити дані про загальну кількість малодвірних поселень, число господарств у них та земельну площу в користуванні. За донесенням облвиконкому, станом на 20 січня 1946 р. у Львівській області нараховувалося 1659 поселень хутірського типу. Серед них поодинокі садиби складали 588 одиниць, населених місць в яких нараховувалося від 2 до 10 дворів – 718 одиниць, від 10 до 20 обійсть – 353 одиниці²⁵. У вказаних районах області налічувалося 390 хуторів. Зокрема, у Бродівському районі було 75 поселень цього типу, у Великомоствіському – 159, у Лопатинському – 38, у Пониковецькому – 44, у Радехівському – 65 та 9 хуторів у Сокальському районі²⁶. У довіднику адміністративно-територіального устрою 1946 р. в шести вказаних районах обліковано 336 хуторів. Так, у Бродівському районі нараховувалося 54 хутори, у Великомоствіському – 92, у

²² Списки міських, селищних і сільських Рад та населених пунктів області в розрізі районів з додатком пояснюючої записки. Том 1, ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 1771, арк. 71, 74.

²³ *Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ: на 1 вересня 1946 року*. Відп. ред. М. Ф. Попівський. (Київ: Українське вид-во політичної літератури, 1947), С. 3, 4.

²⁴ Підраховано за: Список адміністративно-територіального поділу Львівської області і штатні розписи райвиконкомів та їх відділів, ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 1769, арк. 28–34, 41–44, 86–88; Списки міських, селищних і сільських Рад та населених пунктів області в розрізі районів з додатком пояснюючої записки. Том 3, ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 1773, арк. 39–39 зв, 41–42, 54–54 зв, 66–66 зв, 68–70 зв.

²⁵ Документи про переселення (відомості, довідка про кількість хуторів і сіл та кількість дворів, про влаштування переселенців з Польщі), арк. 3, 8, 10.

²⁶ Там само, арк. 9, 11.

Лопатинському – 39, у Заболотцівському – 68, Радехівському – 62 та 21 хутір у Сокальському районі²⁷.

У процесі організації суцільної ліквідації хутірських поселень стали очевидними численні неточності та друкарські помилки довідника “Адміністративно-територіальний устрій Української РСР на 1 вересня 1946 р.” як щодо назв поселень, так і стосовно їхньої чисельности. Саме зі з’ясування дійсної кількості невеликих поселень розпочалася підготовка до масової ліквідації хуторів. Львівський облвиконком листом від 24 березня 1949 р. та повторною директивою від 7 березня 1950 р. зобов’язав районні органи влади надати уточнені дані про кожне поселення із зазначенням кількості дворів, чисельности населення, наявність колгоспів та об’єктів інфраструктури. За результатами звірки виявилось, що 44 хутори в зазначених районах не були внесені до адміністративно-територіального обліку, натомість 18 поселень записані помилково. Зокрема, у Бродівському районі не вказаний хутір Липки, натомість частини села Дітківці – Заболото та Підліс – помилково зараховані як окремі поселення. У Велико-мостівському районі не потрапили до списків 9 хуторів; у Лопатинському – хутір Мендиківка, тоді як поселення Липки було знищено ще в ході воєнних дій у 1944 р., а хутір Ниви у 1946 р. увійшов до складу районного центру; у Заболотцівському районі необлікованими виявились 11 хуторів; у Радехівському – 13 населених пунктів, а помилково записаними виявились 10 хуторів; у Сокальському 9 хуторів не увійшли до списків населених пунктів, натомість чотири із внесених мали бути вилучені як такі, що знищені в 1944 р. Із врахуванням уточнень кількість хуторів у шести зазначених районах мала б становити 361 одиницю, проте у поіменних списках обліковано лише 357 хуторів. Розбіжності у даних, що стосувалися кількості та типів поселень у зведених таблицях та поіменних списках адміністративних районів, продовжувала зберігатися і в наступні роки. Наприклад, у документі із грифом “таємно” під назвою “Відомість про кількість хуторів і сіл, дворів і населення по Львівській області” містилися підсумовані дані станом на вересень 1950 р., за якими в шести вказаних районах налічувалося 463 сільських поселень в тому числі 323 хутори²⁸. Натомість, відповідно до списків населених пунктів, які подали районні виконавчі органи влади, загальна кількість поселень складала 529 одиниць, серед яких налічувалося 389 хуторів²⁹.

²⁷ Підраховано за: *Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ: на 1 вересня 1946 року*. Відп. ред. М. Ф. Попівський. (Київ: Українське вид-во політичної літератури, 1947), 324–327, 335–336, 344–345, 346–348.

²⁸ Відомості облвиконкому та райвиконкомів про кількість сіл, хуторів, дворів і населення в розрізі сільрад, районів і по області, ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 519, арк. 14.

²⁹ Підраховано за: Відомості облвиконкому та райвиконкомів про кількість сіл, хуторів, дворів і населення в розрізі сільрад, районів і по області, арк. 115–117, 156–159, 173–174, 183–186, 210–214, 238–240, 286–287.

До 1950 р. в шести районах Львівської області 66 хуторів вилучені з обліку як окремі поселення. Зокрема у Бродівському районі перестали існувати 7 хуторів; у Великомоствіському – 27 населених місць; у Лопатинському районі – два хутори; у Заболотцівському районі – чотири хутори (Бабутиха, Гаї Дуб'євські, Дубина, Заставки); у Радехівському – 22 поселення; у Сокальському районі – чотири хутори (Колонія Боб'ятин, Михайлівка, Рожанка, Нові Скоморохи (Колонія Скоморохи)).

Тотальну ліквідацію хуторів у західних областях України започаткував проєкт постанови Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У “Про заходи щодо виселення в колгоспні села дворів колгоспників, одноосібних селян і інших не членів колгоспів, які живуть на колишніх ділянках хутірського землекористування”, де для кожної області встановлювався план зселення господарств з хуторів на 1950 р.³⁰ Документ був затверджений 12 серпня 1950 р. і в остаточному варіанті став відомий як постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У № 2467 “Про зселення в колгоспи і села дворів колгоспників, а також дворів одноосібних селян і інших не членів колгоспів, розташованих на громадських землях колгоспів у Волинській, Львівській, Дрогобицькій, Ровенській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій і Ізмаїльській областях УРСР”³¹. Цією директивою хутірські господарства в західних областях УРСР були визнані головною перешкодою, щоб проводити суцільну колективізацію в 1950–1952 рр., тому примусова ліквідація хуторів вважалася першочерговим завданням для партійних та виконавчих органів³². Невеликі поселення радянська влада розглядала як осередки підтримки націоналістичного підпілля. Це стало ще однією причиною знищувати хутори. У документах того часу вказувалося, що визначальним мотивом для зселення хуторів в одне велике і компактне поселення було прагнення ліквідувати хутори як “розсадник бандитизму”³³.

Якщо на території більшості областей УРСР на початку 1950-х років заходи по зселенню стосувалися лише населених пунктів, які мали менше 10 дворів, то в західних областях ліквідувати мали населені місця, які налічували від 2 до 25 садиб³⁴. Проте визначених критеріїв при ліквідації хуторів не завжди

³⁰ Справка о мероприятиях по сселению хуторских хозяйств по Тернопольской области за 1950 г., ДАТО, ф. Р-1833, оп. 4, спр. 160, арк. 1.

³¹ Звіти, відомості про зселення в колгоспні села дворів колгоспників, одноосібних господарств розташованих на громадських землях колгоспів області, виконання плану сільського і колгоспного будівництва, ДАЛО, ф. Р-2022, оп.1, спр. 800, арк. 188.

³² Андрій Жив'юк, “Суцільна колективізація і зселення хуторів як інструмент примусової радянізації західних областей УРСР,” в *Реабілітовані історією. Рівненська область*, упор. Андрій Жив'юк та ін. (Рівне: ПП ДМ, 2014), кн. 4, 13–14; Андрій Жив'юк, “Куркулі” та “індуси” проти колгоспів: звернення суцільної колективізації на Рівненщині,” *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, No. 26, (2015): 235.

³³ Відомості облвиконкому та райвиконкомів про кількість сіл, хуторів, дворів і населення в розрізі сільрад, районів і по області, арк. 228.

³⁴ Олександр Андрощук, “Реорганізації сільських адміністративно-територіальних одиниць в УРСР: мотиви, засоби реалізації, наслідки (друга половина 40-х–60-і рр. XX ст.),” *Український*

дотримувалися. Наприклад, у Бродівському районі акція виселення не торкнулася хутора Мідне, який у 1949 р. налічував 21 господарство, тоді як до найближчих сіл приєднали хутори Мочули та Соколівку, що мали у своєму складі відповідно 26 та 68 обійсть. Такий вибірковий підхід у зселенні спостерігався і в інших західних областях³⁵.

Проте 5 березня 1955 р. прийнято постанову Ради Міністрів УРСР № 260, за якою вже й у західних областях примусовому переселенню підлягали одиночні двори та невеликі поселення, де налічувалося до 10 господарств³⁶. Одним з критеріїв зарахувати те чи інше населене місце до поселення хутірського типу була також і відстань до найближчого адміністративного осередку. Наприклад, зселення могли уникнути хутори, розташовані на відстані 250–300 м, а в окремих випадках і 0,5 км від села³⁷. Представники органів влади виказували сподівання, що такі проміжки будуть забудовані садибами селян з віддалених хуторів.

Головним показником ефективності виконання урядових приписів, що стосувалися ліквідації хуторів, була не кількість поселень, а число переселених обійсть. Кількість господарств, яку потрібно переселити з хуторів, зазначалася у планах для кожної області. Зокрема, у Львівській області в 1950–1952 рр. було заплановано виселити з хуторів 14191 господарство³⁸. За орієнтовними планами на 1950 р. у вказаних районах планували припинити існування 240 хуторів із 389 чинних поселень цього типу, що становило 61,7%. Наприклад, у Бродівському районі мали намір зселити 47 хуторів із 63 облікованих, у Великомоствіському – 43 з 95 наявних, у Лопатинському – 15 із 40 зафіксованих поселень, у Заболотцівському – 56 із 81, у Радехівському – 54 із 71 та у Сокальському районі – 25 із 39 облікованих хуторів.

Загалом на жовтень 1950 р. по всіх західних областях з хуторів виселено 12714 господарств селян, що складало 40,5% від річного плану³⁹. Щоб з'ясувати реальний стан зселення, Рада Міністрів УРСР 6 вересня 1951 р. видала спеціальну

Історичний Збірник. No. 6, (2004): 289; Іван Романюк, “Дискримінаційна політика держави стосовно малих сільських поселень в Україні в 50-ті – на початку 60-х рр. XX ст.,” *Український селянин: збірник наукових праць*. No. 6, (2002): 92; Листування з Радою Міністрів СРСР і УРСР і центральними установами з питань радянського, соціалістичного, господарського і культурного розвитку, ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 657, арк. 103, 104, 106.

³⁵ *Реабілітовані історією. Рівненська область*, упор. Андрій Жив'юк та ін. (Рівне: ПП ДМ, 2014), кн.4, 42.

³⁶ Листування з Президією Верховної Ради УРСР, Радами Міністрів СРСР і УРСР, Держпланом і міністерствами УРСР та ін., ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 3136, арк. 148.

³⁷ Відомості облвиконкому та райвиконкомів про кількість сіл, хуторів, дворів і населення в розрізі сільрад, районів і по області, арк. 229.

³⁸ Листування з Радою Міністрів СРСР і УРСР і центральними установами з питань радянського, соціалістичного, господарського і культурного розвитку, ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 657, арк. 106.

³⁹ Вікторія Лисак, “Зміни сільської поселенської структури в повсякденному житті українських селян у 1950–1960 роки,” *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*, No. 18, (2009): 85.

вказівку, за якою облвиконкоми західних областей мали уточнити кількість зселених господарств упродовж 1950–1951 рр. За звітами облвиконкому до кінця літа 1951 р. у Львівській області зселили 4314 дворів та ще 10102 господарства залишалося в складі малодвірних поселень. Разом із цим районні виконавчі комітети подавали пропозиції про недоцільність зселювати 853 господарства, пояснюючи це незначною віддаллю від найближчого села⁴⁰.

Політика знищення хуторів як форми розселення для радянського керівництва набула стратегічного значення, тому всі наступні ухвали тільки посилювали процес ліквідації невеликих поселень. Новий етап кампанії ліквідації почався 4 липня 1952 р., коли з'явилася чергова постанова ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР “Про виселення господарств з хуторів у західних, Ізмаїльській, Чернівецькій і Закарпатській областях УРСР”, яка зобов'язувала обкоми та облвиконкоми цих областей до 1 жовтня 1952 р. виселити з хуторів 51350 обійсть⁴¹. У Львівській області впродовж 1952 р. було заплановано переселити у села 6853 дворів, у тому числі 1154 господарств з території досліджуваних районів⁴².

Проте ефективність виконання цієї програми була далекою від намічених наслідків. Плани зселення у зазначених областях, встановлені на 1950–1952 рр. виконані на 66%, а в 1953 р. – лише на 42,5%⁴³. У серпні 1953 р. заступник голови виконкому Львівської обласної ради Павло Найдьонов повідомляв заступника голови Ради Міністрів УРСР Никифора Кальченка, що при річному плані 1700 господарств до кінця липня 1953 р. зселили всього 28,9% (497 господарств)⁴⁴. З них в межах області переселили 327 господарств, а ще 164 двори – в інші області України.

Про незадовільний стан справ в цій сфері може свідчити вже сам факт ухвали Радою Міністрів УРСР спеціальної постанови № 125 від 28 січня 1954 р. “Про заходи по зселенню господарств з хуторів у Волинській, Ровенській, Дрогобицькій, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій, Закарпатській,

⁴⁰ Листування з Радою Міністрів СРСР і УРСР і центральними установами з питань радянського, соціалістичного, господарського і культурного розвитку, ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 657, арк. 103, 106.

⁴¹ Олександр Андрощук, “Реорганізації сільських адміністративно-територіальних одиниць в УРСР: мотиви, засоби реалізації, наслідки (друга половина 40-х–60-і рр. XX ст.),” *Український Історичний Збірник*. No. 6, (2004): 289; Михайло Сеньків, “Форми і методи відчуження селянства від власності у західному регіоні України (друга половина 40-х–початок 50-х рр. XX ст.),” *Дрогобицький Краєзнавчий Збірник*, No. 7, (2003): 470.

⁴² Листування з Радою Міністрів СРСР і УРСР і центральними установами з питань радянського, соціалістичного, господарського і культурного розвитку, ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 657, арк. 103.

⁴³ Олександр Андрощук, “Реорганізації сільських адміністративно-територіальних одиниць в УРСР: мотиви, засоби реалізації, наслідки (друга половина 40-х–60-і рр. XX ст.),” *Український Історичний Збірник*. No. 6, (2004): 290.

⁴⁴ Листування з Радою Міністрів УРСР, Президією Верховної Ради, Держпланом, ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 2742, арк. 197.

Львівській та Ізмаїльській областях”. У документі організація роботи по зселенню з хуторів оцінювалась вкрай незадовільною і визначався план на 1954 р. уже вкотре зселити з хуторів у Львівській області 1700 господарств⁴⁵. Урядова директива була продубльована рішенням облвиконкому № 215 від 19 лютого 1954 р. “Про заходи по зселенню господарств з хуторів області” з визначенням плану зселення хуторів для кожного району⁴⁶. До кінця квітня 1954 р. у Львівській області у села переселили 111 господарств⁴⁷.

Ситуація з невиконанням планів переселення повторилася, що зумовило ухвалою Радою Міністрів УРСР постанови № 260 від 5 березня 1955 р. зселити у колгоспні села господарства, розташовані хуторами на землях колгоспів. На початок 1955 р. в західних областях УРСР нараховували понад 80 тис господарств у поселеннях, що об’єднували у своїх межах до 10 дворів⁴⁸. У цей час Львівському облвиконкому доручили якнайшвидше закінчити зселення одиничних господарств та дрібних населених пунктів у колгоспні села. Вже 19 березня 1955 р. затверджено річний план і щомісячні завдання по районах⁴⁹. Проте, за інформацією Львівського облвиконкому до кінця червня 1955 р. в області виселили з хуторів лише 105 господарств⁵⁰.

Незважаючи на всі зусилля досягти суцільного виселення не вдавалося і окремі хутори продовжували існувати. Тому владні органи опановували інші способи ліквідувати господарства, що існували за межами сіл. Зусилля були спрямовані аби створити такі умови, щоб ініціатива переселення виходила від самих мешканців хуторів. Наприклад, відповідно до постанови № 290 Ради Міністрів УРСР від 27 березня 1957 р. по хуторах, що підлягали зселенню, заборонено будівництво нових житлових та господарських споруд, а 20 червня 1959 р. ухвалено постанову № 936 “Про заходи боротьби із самовільною забудовою в сільській місцевості”⁵¹.

У наступні роки ліквідація хуторів набула інших форм, зокрема у вигляді політики поділу сільських поселень на перспективні і неперспективні. Її засади

⁴⁵ Листування з Президією Верховної Ради УРСР, Радами Міністрів СРСР і УРСР, Держпланом і міністерствами УРСР та ін., ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 2954, арк. 160; Листування з Президією Верховної Ради УРСР, Радами Міністрів СРСР і УРСР, Держпланом і міністерствами УРСР та ін., ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 2952, арк. 256, 257.

⁴⁶ Листування з Президією Верховної Ради УРСР, Радами Міністрів СРСР і УРСР, Держпланом і міністерствами УРСР та ін., ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 2952, арк. 256, 257, 258.

⁴⁷ Листування з Президією Верховної Ради УРСР, Радами Міністрів СРСР і УРСР, Держпланом і міністерствами УРСР та ін., ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 2954, арк. 160.

⁴⁸ Вікторія Лисак, “Зміни сільської поселенської структури в повсякденному житті українських селян у 1950–1960 роки,” *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*, No. 18, (2009): 85.

⁴⁹ Листування з Президією Верховної Ради УРСР, Радами Міністрів СРСР і УРСР, Держпланом і міністерствами УРСР та ін., ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 3136, арк. 148.

⁵⁰ Там само. Арк. 150.

⁵¹ Віктор Котигоренко та ін., *Галичина в етнополітичному вимірі*, ред. колегія: Олег Рафальський та ін. (Київ: ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2017), 117.

викладені в затвердженому Президією Верховної Ради УРСР “Положенні про порядок віднесення населених пунктів до категорії міст, селищ міського типу і робітничих селищ Української РСР” від 30 грудня 1956 р. Згідно з цим документом визначено два типи сільських поселень: села та селища. Остаточо ж хутори були позбавлені права на існування 28 червня 1965 р., коли Президія Верховної Ради УРСР своїм Указом затвердила “Положення про порядок перетворення, обліку, найменування та реєстрації населених пунктів, а також розв’язання деяких інших адміністративно-територіяльних питань в Українській РСР”. У додатку до указу зазначалося, що “невеликі поселення [...] та одиночні двори не становлять окремих поселень і рахуються за тими населеними пунктами, з якими вони зв’язані в господарському, адміністративному або територіальному відношенні”⁵². Документ став підставою змінити критерії обліку населених пунктів з “населеного місця” на “поселення”, тому хутори вже юридично позбувалися будь-якого поселенського статусу⁵³. Втративши поселенську суб’єктність, хутори були долучені до складу більших населених пунктів і на топографічних картах позначалися як частина цих поселень із запозиченим топонімом. Проте не було рідкісним явищем і фактичне руйнування хуторів вже під час кампанії ліквідації неперспективних сіл.

Поодинокі хутірські господарства, які в адміністративно належали до села, але розташовувалися на значній віддалі від сільських адміністративних центрів, вже самим своїм існуванням дратували представників вищої влади як згадка про невиконання “рішень партії та уряду”. Про побутування таких поселенських утворень у кінці 1960-х рр. представники керівних органів влади іноді дізнавалися випадково під час інспекційних поїздок по областях. Зі свого боку обласна влада намагалася запобігти таким рецидивам, зобов’язуючи районні виконкоми переселити до сіл лише ті господарства, які було видно з автошляхів, що єднали між собою столицю та обласні центри, а також сполучалися з магістралями сусідніх країн⁵⁴.

Підсумовуючи, варто зауважити, що нині термін “хутір”, яким позначали населене місце в якому мешкали одна або декілька сімей, вилучене з обліку; вживаючи його, мають на увазі відокремлене від села поселенське утворення, що не має статусу населеного пункту. Аналіз низки архівних документів свідчить, що найбільша кількість хуторів на вказаній території була зафіксована в 1950 р. Дотепер на цій території перестали існувати 319 хуторів із 389 зареєстрованих у

⁵² Укази Президії Верховної Ради УРСР, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1, оп. 16, спр. 1542, арк. 144.

⁵³ Анатолій Доценко, “Сільське розселення в Київському регіоні та проблеми його розвитку,” *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Географічні науки*, No. 7, (2017): 43, 44.

⁵⁴ Інформація райисполкомов о количестве хуторских хозяйств, размещенных около автодорог и сроках их отселения, Державний архів Волинської області, ф. Р-677, оп. 7, спр. 815, арк. 1, 2.

1950 р. Зокрема ліквідовано 61 хутір у колишньому Бродівському районі, 76 хуторів Великомоствівського району, 25 із 40 облікованих у Лопатинському, 57 з 81 у Заболотцівському, 65 із 71 у Радехівському та 35 з 39 хуторів у Сокальському районах.

Абсолютна більшість хуторів була повністю ліквідована, а інші зняли зі статистичного обліку та приєднали до сіл. Частина колишніх хуторів продовжувала існувати як поселенське утворення, яке вже адміністративно належало до найближчого села у вигляді вулиці чи частини населеного пункту. На території північних районів Львівської області вже у статусі села продовжують існувати 76 колишніх хуторів, хоча 9 з них у 1950 р. планували остаточно ліквідувати. До таких належать сучасні села Кути (поблизу Радехова та Станіславчика), Горбалі, Малі Переліски, Мідне, Видра, Тріщуки, Теребежі та Мамчурі.

Радянський режим проводив цілеспрямовану політику на знищення хуторів як явища. Цей напрямок діяльності держави базувався не на раціональних економічних розрахунках, а на комуністичній ідеології, оскільки індивідуальні селянські господарства у вигляді дисперсних поселень вважалися осередками підтримки українського національно-визвольного руху в 1940–1950-х рр. та визнавалися за серйозну перепону, щоб провадити колективізацію в західних областях УРСР. Розвиток мережі сільського дисперсного розселення був загальмований насильницьким встановленням колгоспно-радгоспної системи, що законсервувало існування багатолюдних сіл та призвело до кризових явищ.

THE LIQUIDATION OF SMALL SETTLEMENTS OF THE NORTHERN DISTRICTS OF LVIV REGION IN THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

Hryhorij RACHKOVSKIY

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Ethnology
Universytetska str. 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: hryhorij.ra@gmail.com

The settlement structure of the countryside was the most affected by administrative and territorial reforms during the Soviet period. Radical changes took place in rural settlements in late 1940s and early 1950s. Earlier Soviet regime stopped the transformation of the peasantry into a farming stratum by force. The growth of the farm type motivated the spread of dispersed forms of rural settlement. The main thesis of the article is large-scale process of liquidation of small settlements in the second half of the twentieth century as the result of state policy of the USSR. This led to the destruction of dispersed forms of rural settlements.

Khutirs represented sole homekeeping and entrepreneurial initiative in rural areas in the second half of the twentieth century; they were declared a major obstacle to collectivization. Unification of social,

political and economic life in the USSR did not provide for the existence of such settlements. The liquidation of the khutirs was to overcome peasant individualism. The scattered form of resettlement and land use contradicted the principles of organizing the work of collective farms. Archival documents show that the khutirs were also considered the main centers of support for the underground movement.

The basis for the liquidation of khutirs was the resolution of the Central Committee of the VKP(b) (All-Union Communist Party (Bolsheviks)). CPSU(b) and the Council of People's Commissars of the USSR of May 27, 1939. The total liquidation of khutirs in the western regions of Ukraine was continued by the resolution of the Council of Ministers of Ukrainian SSR and the Central Committee of the VKP(b) № 2467 of August 12, 1950. The new stage of the campaign began on July 4, 1952 with the issuance of another order of the Government of the USSR. The liquidation of farms took other forms in the following years.

On the example of the northern districts of Lviv region, changes in the settlement structure are highlighted in this article. In the northern districts of Lviv region, a khutir was the main type of small-scale settlement that belonged to one rural community. The destruction of the khutirs began under the initiative of the central government of the USSR, which did not take into account the interests of the peasants. Lists of settlements to be resettled were formed on the basis of proposals sent to the regional authorities by the heads of district executive committees. The lack of clear criteria for the typology of settlements has led to heterogeneity of the lists. The resettlement process only had a coordinated form at the documentary level. In fact, people have experienced huge difficulties and inconveniences related to the new rural order, housing, land development, shortages of goods and so on.

Large-scale process of liquidation of small settlements in the second half of the twentieth century was the result of state policy of the USSR. The disappearance of this type of settlement is connected with the implementation of a purposeful state policy.

Keywords: settlement structure, khutir, farming sole, Lviv region.

REFERENCES

- Androshchuk, Oleksandr. "Reorhanizatsii silskykh administratyvno-terytorialnykh odynyt v URSR: motyvy, zasoby realizatsii, naslidky (druga polovyna 40-kh – 60-i rr. XX st.)," *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, No. 6, (2004): 271–294. (in Ukrainian).
- Direktivnyy KPSS i Sovetskogo Pravitelstva po hozyajstvennym voprosam 1917–1957 gody: Sbornik dokumentov*, sost. V. Malin i A. Korobov. (Moskva: Gospolitizdat, 1957), T. 2: 1929–1945 gody, 888 (in Russian).
- Dokumenty pro pereseleattia (vidomosti, dovidka pro kilnist khutoriv i sil ta kilnist dvoriv, pro vlashtuvannia pereselentsiv z Polshchi), Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 26, ark. 64 (in Ukrainian, in Russian).
- Dotsenko, Anatolii. "Silske rozseleattia v Kyivskomu rehioni ta problemy yoho rozvytku," *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Heohrafichni nauky*, No. 7, (2017): 43–49. (in Ukrainian).
- Hlushko, Mykhailo. "Etnohrafichne raionuvannia Ukrainy: stan, problemy, zavdannia (za materialamy naukovykh doslidzhen druhoi polovyny XX – pochatku XXI stolit)," *Visnyk Lvivskoho Universytetu. Serii istorychna*, No. 44, (2009): 179–214. (in Ukrainian).
- Hlushko, Mykhailo. "Istoryko-etnohrafichna Volyn: lokalizatsiia, mezhi (za materialamy naukovykh doslidzhen druhoi polovyny XX – pochatku XXI st.)," v *III Mizhnarodnyi naukovyi konhres ukrainskykh istorykiv "Ukrainska istorychna nauka na shliakhu tvorchoho postupu"*. Lutsk, 17–19 travnia 2006 r. (Lutsk: RVV "Vezha" Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky, 2007), T. 1, 111–119. (in Ukrainian).
- Hlushko, Mykhailo. "Istoryko-etnohrafichne raionuvannia Ukrainy: suchasnyi stan ta perspektyvy," *Narodna tvorchist ta etnolohiia*, No. 3, (2018): 9–19. (in Ukrainian).

- Informaciya rajispolkomov o kolichestve hutorskih hozyajstv, razmeshchennyh okolo avtodorog i srokah ih otseleniya, Derzhavnyi Arkhiv Volynskoi Oblasti, f. R-677, op. 7, spr. 815, ark.16 (in Ukrainian).
- Kotyhorenko, Viktor ta in. *Halychyna v etnopolitychnomu vymiri*, red. kolehiia: Oleh Rafalskyi ta in. (Kyiv: IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2017), 840. (in Ukrainian).
- Lysak, Viktoriia. "Zminy silskoi poselenskoj struktury v povsiakdennomu zhytti ukrainskykh selian u 1950–1960 roky," *Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats*, No. 18, (2009): 82–89. (in Ukrainian)
- Lystuvannia z Prezydiieiu Verkhovnoi Rady URSS, Radamy Ministriv SRSR i URSS, Derzhplanom i ministerstvamy URSS ta in., Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 2952, ark. 328 (in Ukrainian, in Russian).
- Lystuvannia z Prezydiieiu Verkhovnoi Rady URSS, Radamy Ministriv SRSR i URSS, Derzhplanom i ministerstvamy URSS ta in., Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 2954, ark. 316 (in Ukrainian, in Russian).
- Lystuvannia z Prezydiieiu Verkhovnoi Rady URSS, Radamy Ministriv SRSR i URSS, Derzhplanom i ministerstvamy URSS ta in., Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 3136, ark. 512 (in Ukrainian, in Russian).
- Lystuvannia z Radoiu Ministriv SRSR i URSS i tsentralnymy ustanovamy z pytan radianskoho, sotsialistychnoho, hospodarskoho i kulturnoho rozvytku, Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 657, ark. 474 (in Ukrainian, in Russian).
- Lystuvannia z Radoiu Ministriv URSS, Prezydiieiu Verkhovnoi Rady, Derzhplanom, Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 2742, ark. 342 (in Ukrainian).
- Materialy pro naimenuvannia naselenykh punktiv raioniv Lvivskoi oblasti, Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 1767, ark.191 (in Ukrainian).
- Materialy rairad pro kilkist naselenykh punktiv 1949 r., Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 409, ark. 242 (in Ukrainian, in Russian).
- Postanovlenie Soveta Ministrov USSR i CK KP(b)U №1307-87 ot 20 iyunya 1947 goda "Ob uluchshenii politicheskoy i hozyajstvennoj raboty vo L'vovskoj, Ternopol'skoj, Stanislavskoj, Rovenskoj, Volynskoj i drugih zapadnyh oblastiakh", Derzhavnyi Arkhiv Ternopilskoj Oblasti, f. R-1833, op. 5, spr. 59, ark. 91 (in Russian).
- Reabilitovani istoriieiu. Rivnenska oblast*, upor. Andrii Zhyviuk ta in. (Rivne: PPDM, 2014), Kn. 4, 570 s.
- Romaniuk, Ivan. "Dyskryminatsiina polityka derzhavy stosovno malykh silskykh poselen v Ukraini v 50-ti – na pochatku 60-kh rr. XX st.," *Ukrainskyi selianyn: zbirnyk naukovykh prats*, No. 6, (2002): 91–93. (in Ukrainian).
- Senkiv, Mykhailo. "Formy i metody vidchuzhennia selianstva vid vlasnosti u zakhidnomu rehioni Ukrainy (druha polovyna 40-kh – pochatok 50-kh rr. XX st.)," *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk*, No. 7, (2003): 465–473. (in Ukrainian).
- Siletskyi, Roman. *Silske poselennia ta sadyba v ukrainskykh Karpatakh XIX – pochatku XX st.* (Kyiv: Naukova dumka, 1994), 140 s. (in Ukrainian).
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych.* T. 13, "Województwo Lwowskie," (Warszawa: Wyd. Głównego Urzędu Statystycznego, 1924), 64 (in Polish).
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych.* T. 15,

- “*Województwo Tarnopolskie*,” (Warszawa: Wyd. Głównego Urzędu Statystycznego, 1923), VI, 35 (in Polish).
- Spravka o meropriyatiyah po sseleniyu hutorskih hozyajstv po Ternopolskoj oblasti za 1950 g., Derzhavnyi Arkhiv Ternopil'skoyi Oblasti, f. R-1833, op. 4, spr. 160, ark. 6 (in Russian).
- Spysky miskykh, selyshchnykh i sil'skykh Rad ta naselenykh punktiv oblasti v rozrizi raioniv z dodatkom poiasniuiuchoi zapysky. Tom 1, Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 1771, ark. 75 (in Ukrainian).
- Spysky miskykh, selyshchnykh i sil'skykh Rad ta naselenykh punktiv oblasti v rozrizi raioniv z dodatkom poiasniuiuchoi zapysky. Tom 3, Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 1773, ark. 75 (in Ukrainian).
- Spysok administratyvno-terytorialnoho podilu Lvivskoi oblasti i shtatni rozpysy raivykonkomiv ta yikh viddiliv, Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 1769, ark. 91 (in Ukrainian).
- Spysok silrad ta naselenykh punktiv, Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 1832, ark. 155 (in Ukrainian, in Russian).
- Tragediya sovetskoj derevni. Kollektivizaciya i raskulachivanie. 1927–1939. Dokumenty i materialy*, pod red. V. Danilova. (Moskva: ROSSPEN, 2006), T. 5. 1937–1939. Kn. 2. 1938–1939, 704 s. (in Russian).
- Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady URSS “Pro zberezhennia istorychnykh naimenuvan ta utochnennia i vporiadkuvannia isnuuiuchykh nazv sil'skykh rad i naselenykh punktiv Lvivskoi oblasti,” *Visnyk Verkhovnoi Rady URSS*. No. 9–10, (1947): 8–21. (in Ukrainian).
- Ukazy Prezydii Verkhovnoi Rady URSS, Tsentralnyi Derzhavnyi Arkhiv Vyschykh Orhaniv Vlady Ta Upravlinnia Ukrainy, f. 1, op. 16, spr. 1542, ark. 350 (in Ukrainian).
- Ukrainska RSR: Administratyvno-terytorialnyi podil: na 1 veresnia 1946 roku*. Vidp. red. M. F. Popivskiy. (Kyiv: Ukrainske vyd-vo politychnoi literatury, 1947), 1064 (in Ukrainian).
- Vidomosti oblvykonkomu ta raivykonkomiv pro kil'kist sil, khutoriv, dvoriv i naselennia v rozrizi silrad, raioniv i po oblasti, Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 519, ark. 318 (in Ukrainian, in Russian).
- Zhyviuk, Andrii. “Kurkuli” ta “indusy” proty kolhospiv: zavershennia sutsilnoi kolektyvizatsii na Rivnenshchyni,” *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii*, No. 26, (2015): 234–238. (in Ukrainian).
- Zhyviuk, Andrii. “Sutsilna kolektyvizatsiia i zselennia khutoriv yak instrument prymusovoi radianizatsii zakhidnykh oblasteri URSS,” v *Reabilitovani istoriieiu. Rivnenska oblast*, upor. Andrii Zhyviuk ta in. Rivne: PP DM, 2014. Kn. 4, 5–16. (in Ukrainian).
- Zvity, vidomosti pro zselennia v kolhospni sela dvoriv kolhospnykiv, odnoosibnykh hospodarstv roztashovanykh na hromadskykh zemliakh kolhospiv oblasti, vykonannia planu silskoho i kolhospnoho budivnytstva, Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-2022, op.1, spr. 800, ark. 359 (in Ukrainian, in Russian).